

יחידת הלוחמים היהודים ממחנה נובאקי בסלובקיה

ישעיהו ילינק

ב-14 ו-15 לחדש מרץ 1939 פורקה הרפובליקה הצ'כוסלובקית. צ'כיה ומורביה הפכו ל"פרוטקטוראט" גרמני, ובסלובקיה הוקמה מדינה עצמאית, גרורת הרייך. הציבור היהודי הקטן שחי באותה ארץ מנה באותם הימים כ-89000 איש. הממשל במקום עבר לידי מפלגה טוטליטרית-פאשיסטית בשם "המפלגה הסלובקית העממית של הלינקה"¹. השלטונות הנהיגו חוקה אנטי יהודית כדוגמת זו שבגרמניה וב-1942 גורשו רוב היהודים אל מחנות ההשמדה, תוך שיתוף פעולה סלובאקי-גרמני הדוק. חלק מהאוכלוסייה היהודית רוכז במחנות-עבודה בסלובקיה גופה, שהגדול בהם היה המחנה נובאקי (Nováky). ברבות הימים התארגנה כאן מחתרת, אשר הפכה ליחידה צבאית בעת ההתקוממות ה"סלובאקית לאומית" באוגוסט 1944. במשך ההתקוממות הועברה היחידה אל המסגרת הפארטיזאנית והתפרקה בנובמבר 1944, בעקבות התקפה גרמנית מוחצת. מרבית הלוחמים שנותרו בחיים המשיכו גם אחר-כך להלחם כפארטיזאנים עד השחרור. חיבור זה הגו נסיון לשחזר את קורות היחידה הנזכרת, אף שטיב המקורות עליהם מתבססת העבודה אינו מאפשר לעשות עבודה מושלמת. הרבה פרטים נשארו או בלתי ידועים בכלל או סתומים ובלתי מדויקים².

המדינה הסלובקית העצמאית קמה ב-14.3.1939, על חורבות הרפובליקה הצ'כוסלובקית. יחד עם הגרמנים הסודטיים נמנו אנשיה על מהרסיה הפנימיים הנמרצים ביותר של המדינה האומללה. היצור החדש נשא מלכתחילה אופי פאשיסטי-תיאוקרטי (קאטולי). בראשו הועמד הכומר הקאטולי יוזף טיסו.

1 Hlinkova Slovenska Ludova Strana (HSLS) בספרות ההיסטורית מגדירים אותה כמפלגה קלר-פאשיסטית. ראה למשל:

H. Seton-Watson: Eastern Europe, Cambridge 1946, p. 176

2 שלושה סוגי מקורות עיקריים היוו את חומר הגלם למאמר:
(א) ספרות היסטורית-מדעית, אשר יצאה לאור הן בצ'כוסלובקיה והן בארץ. בצ'כוסלובקיה קיה נערכת עבודת מחקר מקיפה על קורות המחתרת וההתקוממות. מתוך הספרים המתפרסמים שם אפשר לדלות גם ידיעות מעטות על היחידה עצמה, אך בעיקר על הרקע הרחב בו היא פעלה. בארץ יצאו רק ספרים מועטים הדנים בגורל יהדות סלובקיה. הביבליוגרפיה בסוף המאמר.
(ב) זכרונות ועדויות. כמה ספרי זכרונות, הן בצורה של אוטוביוגרפיות, והן בעיבוד ספרותי התפרסמו אחר המלחמה במקומות שונים בעולם. בעתונות הסלובקית אחר המלחמה הופיעו מספר מאמרים הדנים בנושא.

הסלובקים התקשרו בחוזה ידידות ועזרה הדדית עם הרייך השלישי ולמעשה הפכה אותם התקשרות זו לגרורים. חוזה כלכלי פתח את הארץ בפני ניצול גרמני שיטתי ומוחלט. מדינת הבובה הכריזה מלחמה נגד כוחות הברית ושלחה דיביזיה אחת למערכה כנגד ברה"מ.

חלפה מהר תקופת שביעות הרצון העצמית מה"עצמאות" ובמשך הזמן חלה התפכחות בקרב האוכלוסייה. השוד הכלכלי הגרמני פגע בחלק מהבורגנות המקומית. הלוטרינים התיחסו באיבה אל המדינה בעלת אופי קאתולי מובהק. נאמני צ'כוסלובקיה המאוחדת וכן חוגי השמאל מצאו תמיכה בין הפועלים והאיכרים הזעירים. המלחמה בברה"מ ובני עמים סלאביים אחרים פגעה קשות ברגשות הפאן-סלאביים. תסיסה רבה הורגשה בקרב השכירים ומעטי היכולת, אשר נאלצו להכנע לתכתיבים כלכליים ותרבותיים של הממשלה. זו היתה חזית שהתחשלה ברבות הימים לגרעין המרידה נגד הממשלה הקיימת. אין כאן, כמובן, נסיון לטעון כי הפאשיסטים הסלובקיים היו נעדרי תמיכה מקומית — ההפך הוא הנכון. אולם ברצוננו להבהיר מי נתן יד להתארגנות המחותרת שלאחר הכשלונות הגרמניים הגדולים בחורף 1942/3. במשך הסתיו וחורף של שנת 1943 הוקם גוף קואליציוני מחתרת, שכלל את נציגי המפלגות הקומוניסטית והסוציאלי-דמוקרטית במחתרת, חוגים אזרחיים ואנשי צבא. גוף זה נקרא בשם "המועצה הלאומית הסלובקית" והוא היווה את המוסד העליון של תנועת ההתנגדות. בקיץ 1944 פרצה ההתקוממות. לאחר דכוי המרד, נמשך המאבק כמסגרת פארטיזאנית עד לשחרור באביב 1945. בעקבות המרד נכבשה הארץ ע"י הגרמנים, אשר תבעו שנוי הרכב הממשלה הפאשיסטית והרחקת היסודות המתונים יותר. הממשלה החדשה כהנה עד לשחרור, אח"כ נמלטה לגרמניה. חלק מאנשיה נתפס ונשפט בצ'כוסלובקיה, אחרים ממשיכים בפעילות צבורית במערב.

חורבן יהדות סלובקיה

מנהיגי המדינה החדשה אמצו לעצמם ברצון מדיניות אנטישמית פעילה ונמרצת. שורה ארוכה של גזרות ניתכה על הציבור היהודי, כגון החרמת רכוש, חפצי שמוש אישיים, פקדונות ועוד. היהודים נדחקו מהחיים הכלכליים, האינ-טלקטואליים והחברתיים. גורשו ממקומות מגוריהם, נאסרה כניסתם למוסדות צבור והרחובות הראשיים של העיר, הם נצטוו לשאת טלא צהוב וכד'. הרדיפות הגיעו לשיאן בכליאתם בגיטו של הנרדפים וגרושם לפולין, החל מ-25.3.1942. סלובקיה היתה הראשונה במדינות הגרורות שנקטה בצעד זה, ואולי היחידה שהחליטה כך בהצבעה כמעט פה אחד בפרלמנט³. תוך 7 חודשים הוגלו כ- 57800 יהודים. הנותרים נמלטו בחלקם להונגריה, חלקם נשארו פזורים בישובי הארץ וחיו על ניירות אריים או ניירות חסות רשמיים וחלקם רוכזו ב-3 מחנות עבודה גדולים וכמה קטנים.

תקופת ההפוגה מהגרושים נמשכה עד להתקוממות הסלובקית (אוגוסט 1944).

3 המסתייג היחידי, רוזן הונגרי אסטרואזי, עשה זאת גם מאיבה לסלובקים "הנהוטים" בעיניו.

היא נקנתה בכספי שוחד עצומים. בהשתדלויות הואטיקאן והודות לעזרה של חסידי אומות העולם ו"אליביסטים" מקרב הסלובקים⁴ אם כי על כורחו מלא היונדראט תפקיד נכבד, בארגון גרוש היהודים הראשון (1942). "הצטיינה" בו "המחלקה לתפקידים המיוחדים" (אחת ממחלקות "מרכז היהודים" אשר חלק מאנשיה פעל רבות למען הכנתם המינהלית של הגרושים, ועזר בבצועם). מאידך השתדל מרכז היהודים להקל על חיי היהודים, עד כמה שזה היה ביכולתו. בתקופת ההתקוממות שבק המוסד חיים לכל חי. בהמשך הזמן התפתח גוף יהודי מיוחד הידוע כ"קבוצת העבודה", מעין ממשלת צללים של היהדות הסלובקית. היה זה מעין מוסד קואליציוני חשאי של היהדות הדתית והציונית, וחלק מאנשיו ישב ב"מרכז היהודים" UŽ, היודן-ראט הסלובאקי. ההפוגה בגרושים נפסקה עם ההתקוממות, כאשר חודשו הגירושים. כן התחילו פעולות ההשמדה שבוצעו ע"י יחידות הגרמנים הכובשות ועוזריים מקומיים. היהדות הסלובקית, שהיוותה מעוט קטן בארץ, הצטיינה ברמתה האינטלקטואלית הגבוהה. מאידך גיסה התפרנסו רבים בתוכה מעבודת כפיים (לא מעטים עובדי אדמה). יהודי מערבה של סלובקיה היו נגועים בהתבוללות, במזרח — אדוקים. כל זרמי החיים הפוליטיים, הכלליים ויהודיים — מקומוניסטים ועד רביזיוניסטים — מצאו להם נאמנים ותומכים נלהבים.

אחר הגרושים של שנת 1942 נחרב כל המבנה הסוציולוגי של המיעוט היהודי בסלובקיה. השרידים השתדלו להתאים עצמם אל המציאות החדשה, ואף הצליחו להפיח חיים בתוך החורבות.

מחנה העבודה בנובאקי ושיטת המחנות

רעיון הקמת המחנות צף עוד בשנת 1941 ואולי אף לפני זה. במשך שנת 1940 גויסו היהודים לעבודות כפיה. קציני צבא יהודיים, אשר הורדו מדרגותיהם, רוכזו במחנות מעצר והועסקו בבנין. כן הוקמו מחנות במקומות שונים וחוסלו שוב עם תום המשימה שהוטלה על תושביהם. צעירים יהודים, אשר יצאו לשרות חובה, סודרו לעבודות שונות ולא קבלו אימון בנשק. בס"ה גויסו שלושה שנתונים (ילידי השנים 1919, 1920, 1921). השנתון 1919 שוחרר באביב 1942 ונמנה על ראשוני המגורשים. שני השנתונים הנותרים נשארו בשרות עד 31.5.1943. הם הוגנו ע"י משרד הבטחון הלאומי, הודות לכך ניצלו מהגרושים. תנופה נוספת לרעיון המחנות ניתנה לאחר הוצאת היהודים מחיי הכלכלה. השלטונות בקשו לנצל את כוח העבודה היהודי ומאידך לבודד מהאוכלוסייה האזרחית. בשנת 1941 הוקמו 3 מחנות, כולם במרכז סלובקיה. הגדול במחנות אלה שכן בקרבת כפר נובאקי, באיזור מחסנים צבאיים לשעבר. בסביבה זו היו כמה ממפעלי התעשייה הגדולים של סלובקיה, מכרות פחם ועוד. כן היו מרובים באזור זה יישובים של גרמנים, המכונים "שואבים", אשר הובאו למקום לפני מאות שנים

4 "אליביסטים" — הם סלובקים מפעילי המשטר, אשר אבדו את אמונם בנצחון הגרמני וביקשו להכין לעצמם "זכויות" לעתיד.

5 יד ושם, תיק M-5/8 (2)

6 יד ושם, תיק M-5/8 (11) 2

לשם פתוח המכרות. מסביב למחנה השתרעו יערות ושדות, אשר הפרידו גם בין שלושת גושיו. כל גוש הוקף בגדרות תיל דוקרני. ראשוני העצורים, אשר היוו את קבוצת החלוצ, הגיעו למקום בסתיו שנת 1941. רבים מאלה נמנו על תושבי העיירות הסמוכות, פריאבידזה, טופולצ'אני, ועוד. עליהם הוטל להכין ולהתאים את השטח למספר רב של אנשים שיחיו בו. עם תחילת הגרושים ב־1942 הפכו הסלובקים את המקום למחנה מעבר וריכוז. לכאן נאספו יהודי הסביבה, הוטענו לקרונות ונשלחו לפולין. ההצלחות ביצור התעשייתי של המחנה (יחד עם שני המחנות האחרים), הובאו כנימוקים מסייעים מצד המשתדלים להפסקת הגרושים. סלובקיה, אשר נהנתה אותה שעה מגאות כלכלית, סבלה מחוסר ידיים עובדות וידע מקצועי, הורגש בה בקוש לסחורות שונות. במחנות נפתחו בתי מלאכה לענפיהם השונים והמרוכים. הקמת בתי מלאכה אלה נתאפשרה בחלקה מכספים אשר הוברחו לארץ מקרנות ג'וינט ואחרים, אך לא במעט הודות להון ולציוד היהודים שקובצו לכאן ושקיוו להנצל מהגרוש. כאשר הופסקו הגרושים, היוו הנמוקים הכלכליים קלף חזק בידי המנהיגים היהודים בפעילותם נגד חידושם. נימוקים אלה שכנעו את המתונים בשליטי הארץ והן את היועץ הגרמני לממשלת סלובקיה, ויסליצ'ני. יצויין שלמרות הבטחון היחסי בעתות הגרושים הססו היהודים להכנס למחנות בידעם שיקל לצורר להשמיד אנשים במרוכז, אם יחליט על כך פעם. מחשבה זאת גם הצמיחה את ראשית ההתארגנות המחתרתית.

המחנה נובאקי, כשאר המחנות, נשמר ע"י אנשי "משמר הלינקה"⁷ מזוינים. באביב שנת 1944 הוחלפו הללו בהשתדלות "מרכז היהודים" ע"י כוחות ז'אנדארמיה, על כוהות המשמר פיקה תחילה קומיסאר (ממונה) אח"כ קצין ז'אנדארמיה. בין שאר התפקידים היה עליו לדאוג למניעת פעילות פוליטית בין העצורים, ולמודיעין. על השומרים היו מוטלים תפקידי שמירה, בטחון וסדר, פקוח על הכניסה והיציאה, פקוח על המגורים והמחסנים והג"א. היה עליהם לדאוג שהעצורים לא יחרגו מגבולות מצבם החוקי (חוקי גזע וגזרות השונות), למנוע פעילות פוליטית, לצנזר את הדואר, טלפון, טלגרף, לפקח על משלוחי כסף ועוד.⁸ נאסר על העצורים: (1) לעסוק בפעילות פוליטית, (2) להוציא לאור, להפיץ ולהדביק דברי דפוס: (א) בעלי מגמה אנטימדינית, (ב) אסורים ע"י הממשלה, (ג) אשר היו עלולים לפגוע במוסר, רגשות דתיים של דת כלשהי, רגשות לאומיים וכאלה אשר מכוונים נגד משמעת העבודה, משמעת, סדר ושקט ציבורי.⁹

מאחר ובין הראשונים שבאו למחנה נובאקי, עוד בסתיו 1941, רבו הצעירים, שהוטלו עליהם עבודות הכשרת המחנה, לא נעצר כאן נוער מתחילתו. בהמשך הזמן הובאו למקום משפחות שלמות. רבות מהמשפחות הללו הופרדו מיקיריהם הצעירים, אשר הוטעו לפולין ברכבות גרוש הראשונות. היתה זו תחבולה מחוכמת של הצוררים להגלות תחילה גברים ונשים בני גיל בין 16 עד 35 שנה. לציבור

7 "משמר הלינקה", Hlinková Garda בלעז, אורגן על-ידי המפלגה השלטת. לפי דוגמת כוחות ס. א. הגרמניים.

8 יד ושם, תיק מס' M-5/8 (11) 2.

9 יד ושם, תיק מס' M-5/8 (11).

הוסבר כי הצעירים הולכים לעבודה ולהכין מקומות מגורים למשפחותיהם, אשר נותרו לע"ע בסלובקיה. בכך נפרק הישוב מבניו והוכן לב ההורים למען „לפגוש” את ילדיהם. רק מעטים יחסית מהצעירים נצלו, הרוב ע"י בריחתם להונגריה, שרות צבאי או הסתתרות. כן יש להעיר כי דגש מיוחד הושם על העברה לפולין של עסקני מפלגות השמאל היהודיים חוץ מאלה שכבר ריצו תקופות מאסר בבתי-סוהר.¹⁰ הצעירים שניצלו מגרוש ועצירים פוליטיים לאחר שחרורם, היוו ברבות הימים, את חוט השדרה של המרי היהודי.

כאמור נוספו למחנה משפחות שלמות, נטולות נוער, והן העלו בהרבה את הגיל הממוצע של תושביו. הוא ירד שוב עם פירוק היחידות הצבאיות והעברת חלק מאנשיה לכאן. באוגוסט 1944 חיו בנובאקי כ-1600 עצורים. למעלה ממחציתם גברים. תנאי החיים במחנה לא היו קלים ביותר. הגברים עבדו 10 שעות ליום וגם למעלה מזה. יום-העבודה של הנשים היה קצר יותר. חובת העבודה חלה מגיל 14 שנה. האוכל הוגש במטבחים קולקטיביים וערכו התזונתי היה דל. האנשים התגוררו בצריפים, אשר על אף התאמתם למגורים לא יכלו להחליף בית. הצפיפות בהם הייתה גדולה. קשיי האורור והחמום, והרעש המתמיד הכבידו על הדיירים. אך הקושי הגדול ביותר היה בעצם הגבלת החירות. מכאן מחלות פסיכו-סומטיות שנפוצו בין העצירים.¹¹ את המחנה נהלה „מועצת היהודים”, אשר מונתה ע"י „מרכז היהודים” בהתאמה עם המחלקה ה-14 של משרד הפנים¹² וגורמים אחרים. בראש המועצה עמד זקן המחנה וחבריה היו ממונים על תחומים שונים (טפוח סוציאלי, בריאות, אדמיניסטרציה, תרבות — חנוך, אספקה, בטחון — כבוי אש — תרבות-הגוף, ייצור-כלכלה-מסחר). בראש כל אחד משלושת הגושים עמד מפקד יהודי, וכן היו גם מפקדים לצריפים הבודדים. המשטר, אשר היה חמור תחילה, הלך והתרכך, במיוחד עם בואה של הז'אנדרמריה באביב 1944.

הקמת המחתרת

ראשית ההתארגנות באה מפחד הגרושים, כוונותיה היה תחילה סבילות כנראה, כהדברות על צורות בריחה¹³ ועל אפשרויות של עזרה הדדית. ממחצית השניה של שנות 1942 וב-1943 רבו הידיעות על ההרג בפולין. באותה תקופה עצמה התארגנו בני תנועות הנוער הציוניות והקומוניסטים במחנה, כי הפוגה אחר גל הגרושים איפשרה פעולה ארגונית. פני מארגני המחתרת משני החוגים נתונה להתארגנות אקטיבית בעת צורך, ולהשתלבות במלחמה האנטיפאשיסטית. בתנאי סלובקיה של אותם הימים היה אפשרי להשתלב או במחתרת קומוניסטית או במחתרת האזרחית. — שתיהן התחילו להתפתח בשנת 1943. אין הרבה עדויות על מגעים עם המחתרת האזרחית (אשר גרעינה בשורות הקצונה הצבאית).

10 פוטוסטאט של הוראת גירוש עסקני השמאל נמצא בקובץ Tragedia Slovenkich Zidov, דוגמה של ביצוע, למשל בתיק יד ושם מס' M-5/12(6). הסיבה להשארות אחדים מאסירי מפלגות השמאל במקומות רצוי העונש לא הובהרה לי די צרכה.

11 יד ושם, תיק מס' M-5/8(11) 2 ועדותו של ד"ר י. ש.

12 המחלקה הממונה על עניני היהודים במשרד הפנים הסלובקי.

13 עריקה מהמחנה לא פסקה אף פעם. ראה תיק „יד ושם” מס' M-5/2(11) 3. מקובלת הייתה בריחה להונגריה, במיוחד על אנשי תנועות הנוער הציוניות.

לעומת זאת היו מפותחים למדי הקשרים עם המפלגה הקומוניסטית הבלתי-ליגלית ועם הקבוצות הפארטיזאניות המקורבות אליה.

קשה לקבוע מאיזה צד הגיעה היוזמה ומי פתח בארגון. כרגיל בכל חברה אנושית, התפלג הציבור של המחנה נובאקי, שהיה מורכב ממאות יהודים יוצאי מקומות שונים, מכל הגילים ושכבות — לחוגים וחבורות רבגוניות. היו חוגי הברים מבני אותה עיר, ממקומות עבודה משותפים, פותחו יחסי ידידות לפי מצב השכנות, השקפות עולם, קרבה אינטלקטואלית, נוהג לשחק משחקי חברה ועוד. אף כי הנוער הלא-נשוי התגורר במשותף באולמות גדולים, חלה אותה התפלגות גם בתוכו.

אמנם, אל לנו לראות את החוגים כמסגרות סגורות ונבדלות אלו מאלו. יכול אדם להתרועע עם קבוצת המשכילים, להשתתף בפגישות הקומוניסטים ולעסוק בספורט; צעיר אשר הגיע למחנה מהכשרת "בני עקיבא", מוצא את חבריו הטובים בקרב אנשי השומר הצעיר, חבריו לעבודה. מכל מקום, ברור הוא כי במוקדם למדי החלו להתארגן יוצאי השומר הצעיר והקומוניסטים.

בין פעילי המחתרת בלטו במספרם הגדול יחסי, האינטלקטואלים: אקדמאים מורי בתי הספר תיכוניים לשעבר, עורכי דין, רופאים, סטודנטים. הם נהגו להפגש יחד לבלוי חברתי ואינטלקטואלי והיו פעילים בשטחים השונים של חיי המחנה. קנה-המידה הקובע צירופו של האדם אל המחתרת היה האמון ביכולתו האישית. מכאן, שלא כל יוצאי השומר הצעיר במחנה הוכנסו בסוד הדברים. לעומת זאת, שותפו אנשים שונים, אשר השקפתם הפוליטית לא היתה מוגדרת. אך מסתבר, שהיתה קיימת סלקציה פוליטית מסוימת: צעירים, יוצאי ביתר, שמיוודים היו משום היותם יוצאי אותה עיר ואולי משום חברותם בתנועה, בטרם בואם לנובאקי, לא ידעו למעשה על קיום המחתרת עד פרוץ המרד. אחדים מאנשי ההנהלה (מועצת היהודים), ראו כתפקידם הסמוי לארגן התנגדות ועשו זאת ע"י קיום פגישות סודיות, רכזו כספים ונשק. הם מצאו את דרכם אל המחתרת.

ברור דבר אחד: הגרעינים הראשונים, מהם הורכב במשך הזמן אירגון ההתנגדות, החלו להתגבש בפינות השונות של המחנה כבר בחורף של שנת 1942 ואביב 1943. גרעינים אלה נפגשו ונוצר תיאום ושתוף פעולה אמיתי. מתי החל שיתוף הפעולה, קשה לקבוע בדיוק, אך לא יאוחר מסוף 1943. אותם ימים מתחילה גם ההתארגנות של המחתרת החיצונית הקואליציונית.¹⁴ לא נתקבלה עדות על ניגודים פוליטיים בקרב פעילי המחתרת היהודית, ויש להניח שכל הכוחות התמזגו בפעולה הדוקה למען מטרה משותפת.

מתקבל הרושם כי הפעולה הבלתי-ליגלית החלה בעיקר ביוזמתם של הקומוניסטים ואנשי השומר הצעיר. אין כל הוכחה חד-משמעית על קיום תא

14 ראה Nad Tatron sa blyska ב-1943, מאמרו של קרול שמידקה עמ' 24: כבר לקראת סוף השנה 1943 מוציאה המועצה הסלובקית הלאומית הוראות בע"פ, כיצד ליסד ועדים לאומיים. בד בבד עם הוראות הללו היא הוציאה הנחיות לארגון יחידות פארטיזאניות מזוינות. אלה היו צריכות להיוסד במקומן, ולא היה עליהן לעבור להרים אחר התארי-גנותן (התרגום שלי).

קומוניסטי במחנה. רמז יחידי אנו מוצאים במאמר לזכרו של יוליוס שינפלד.¹⁵ כאן כתוב, כי ויליאם שירוקי (ראש הממשלה הנוכחי של צ'כוסלובקיה), חיבר והחזיר תדריך לעבודה המפלגתית במחנה. יש לשאור כי לא נחטא לאמת, אם נניח שאמנם התארגנו הקומוניסטים לתא מפלגתי. דבר זה מקובל במפלגות הקומוניסטיות אף בתנאי מחתרת. התא הורכב משלושה נדבכים: ראשוני הקומוניסטים במקום הגיעו עם מקימי המחנה. הם ואחרים שהתווספו במשך הגרושים, נשכחו כנראה, ולא גורשו לפי פקודת ההגליה לעסקני השמאל. מפקד של נובאקי, איש משמר הלינקה, פולהורה, היה מעונין בשמירת כוחות צעירים לפתוח המחנה (לפי הצעת ההנהלה היהודית)¹⁶. ואולי זו הסיבה להשארותם. אחדים מהם היו תושבים לשעבר של העירה הסמוכה, פריאבירוה. יתכן כי הם הניחו את היסודות לשיתוף הפעולה עם המפלגה בחוץ. כדוגמה יזכר א.ג. אשר שמש כקשר הן לפי עדויות המוקלטות והן לפי דברי הספרות.¹⁷ אל הנמצאים כבר במקום, הצטרפו האסירים הפוליטיים, אשר הועברו לכאן אחר שחרורם מבתי הסוהר. בין הבולטים בחבורה היה יוליוס שינפלד, שנשפט בזמנו יחד עם שירוקי.¹⁸ שינפלד זה היה בעל קשרים ענפים וכנראה שמש כראש התא. אליו הבריה שירוקי את התדריך המוזכר. אסיר משוחרר אחר, ד"ר ה.פ. שמש לפי עדויות אחדות כרכז אירגוני של המחתרת.¹⁹ התא גדל ע"י צירוף אנשים חדשים מבין תושבי המחנה. כך למשל שמו של הקומוניסט י. ש. סגן מפקד היחידה לעתיד לבוא, נמסר בתור איש השומר הצעיר לצנחנים הא"י בארץ לפני בואם לסלובקיה.²⁰ כן הוכנס שמו לרשימת אנשי השוה"צ, אשר הוברחה לשוויץ אחר הגרושים ונמצאה באוסף „שואלב“.²¹ איש חשוב אחר, ד"ר א.מ. מפקד היחידה לעתיד, הצטרף לתא כנראה רק בעת שבתו במחנה. את המועד המדויק של התארגנות התא קשה לקבוע. לפי אחד המקורות²² ניתן להסיק כי כבר בשנת 1942 נקשר קשר עם איש מראשי המפלגה במחוז. נתקשה לסתור את הידיעה זו, אך יש להטיל ספק בדיוקה. רבות ההוכחות שבשנה זו המפלגה היתה מוכה וחסרת אונים. הן עקב חוסר אהדה והן בעטים של מבצעים משטרתיים מוצלחים של הבולשת המקומית.²³ התאים הבודדים פעלו על דעת עצמם. אנשיהם השתדלו לשמור על חרותם וחפשו מגע הדדי. כמו כן נעדרו במחנה אנשי המפתח המזכירים למעלה. מאידך, המצאותם המוקדמת של הקומוניסטים, מתושבי האיזור, בין העצורים יכלה לחזק את דברי הסופר. יהיה מה שיהיה, אין כל ספק שבמשך השנה 1943 הם כבר היו פעילים.

כוח נמרץ אחר היוו אנשי השוה"צ. בדרך כלל עשו אנשי התנועה הזאת

15 ראה Padli za slobodu, עמ' 193.
 16 ארכיון בית לוחמי הגטאות, תיק 1051.
 17 Stretnuite v Lesach, עמ' 95.
 18 ראה Padli za slobodu, עמ' 193.
 19 עדויות ג.ב., א.ט., י.ב.
 20 מ.ן בסתר, עמ' 541.
 21 ארכיון העבודה, אוסף „שואלב“, חטיבה 3, תיק מס' 119.
 22 ראה Hagara, עמ' 28.
 23 ראה למשל מאמרו של ק. שמידקה, מראשי המפלגה ב-Nad Tatron sa blyska, עמ' 23, ועדותה של ע.ד.

מאמצים לא להכלא מאחורי התיל ולשמור על חירותם. בימות הגרושים הוציאה הנהגה הראשית של השוה"צ הוראה פנימית להשתדל לעבור להונגריה. ואמנם כמה קבוצות הצליחו בכך. למחנה הגיעו בדרך כלל אלה, אשר נלכדו, או אשר לא אבו להפרד ממשפחותיהם. ההנהלה עשתה מאמצים מיוחדים להצילם מגירוש, או שהם נעזרו בקשרים אישיים ולאחרים האיר פנים המזל.

בין חברי תנועת השומר הצעיר בלט יהודי פולני בשם אהרון רוזנפלד. צעיר זה, בלונדיני ויפה תואר, היה בין מפלסי דרכי הבריחה מפולין לסלובקיה.²⁴ בעבר את הגבול בשנת 1941, התקשר עם חברי תנועתו ונרתם לפעילות. הוא לקח חבל בהעברת האנשים להונגריה, ובאחד מהמבצעים הללו נתפס והובא למחנה בנובאקי. הודות לזיוף שמו ובעזרת חברים מהנהלה הצליח להתחמק מהקרונות. ארזנקו הפך לרוח החיה של המחתרת והמבצע הראשי שבה. יתכן שהוא ארגן את חברי תנועתו במחנה, ואולי גם הביא לכאן את הנשק הראשון. עדים רבים מזכירים את אומץ ליבו, זריזותו ופקחותו. אין ספק שהיה זה אדם בעל תכונות מיוחדות ורוחו מורגשת בפעולות שונות רבות. עם הפסקת גל הגרושים, התארגנו מחדש שרידי השומרים בארץ. הורכבה הנהגה חדשה, אשר שתפה פעולה עם הנהגת החלוץ. נציג ההנהגה, ד"ר צ. פ. לקח חבל במו"מ על שתוף פעולה בין הקומוניסטים ותנועתו.²⁵ גם תא השוה"צ בנובאקי גדל ע"י הצטרפות חברים חדשים. שני הכוחות המניעים של המחתרת זכו בתוספת כוח רצינית עם בוא החיילים המשוחררים. אין סימנים לקיום חוגים מאורגנים אחרים חברי תנועות אחרות, אף כי הדבר טעון ברור נוסף. אנשי גורדוניה — מכבי הצעיר וכן אנשי תנועת הספורט מכבי נכנסו כנראה אל האירגון המחתרתי על בסיס אישי טהור. כמוהם הצטרפו אחרים, ללא השתייכות מפלגתית — ארגונית כל שהיא.

הארגון

השמוש בבטוי „ארגון” אינו בא בשום פנים ליצור רושם כי כוונה לגוף פורמאלי כל שהוא. הפעולה התנהלה לרוב על בסיס חברי ומצומצם. כך מתארת את ה„ארגון” ד"ר ה. פ.: „לארגונו לא היו תעודות, אבל היתה תוכנית ומטרה. היתה לנו משמעת. עלינו לא ידע איש למרות שחינו בצפיפות. היו לנו רק חובות ואחריות. הזכויות נמחקו כליל מהתעודה הלא קיימת... לארגונו לא היה ניתן להצטרף, רק להיות מצורף. אף לא יכלה להיות עזיבה או הוצאה.”²⁶ רק מעטים מ-1600 אנשי המחנה שותפו בסוד הדברים ואף אלה שנמנו על אנשי הסוד, התחלקו כנראה לכמה מעגלים. לאנשי המעגל החיצוני, שאפשר לכנותם „האוחדים”, היתה ידיעה כלשהיא, ועל עזרתם יכלו לסמוך אנשי המעגלים הפנימיים. חברי המעגל השני, שיאה להם הכנוי „המבצעים”, היו מאוחדים עם המעגל הפנימי של „המחליטים”. כלומר, המבצעים היו בסוד הדברים, פעלו להבאת הנשק, ארגון האמונים ועוד. אך אי אלה סודות הוסתרו גם מידיעתם,

24 ארכיון בית לוחמי הגיטאות, תיקים מס' 1051, 1054.

25 ראה עבודתו של נ. ד.

26 ראה Stretnutic v lesach, עמ' 100, התרגום החופשי הוא שלי.

כגון קשר עם החוץ, מקורות הכספים הנשק. אולי התחלק המעגל הפנימי לשתי יחידות המחוברות בשיתוף פעולה הדוק, כלומר הקומוניסטים והציונים (השוה"צ). שלכל אחד מהם דרכי קשר, מקורות כסף ונשק משלו. אנשים אלה היוו גם את ההנהגה החשאית של המחנה בעלת אופי צבאי-קונספירטיבי, כשמטרתה הראשית היא בטחונות ורק אח"כ ציבורית. צביונה הפוליטי היה שמאלי מובהק. חלק מאנשי המחתרת מילאו תפקידים רשמיים במועצת היהודים, וחבריהם למועצה, ולא כל-שכן השלטונות והצבור — לא ידעו על פעולתם הסמויה. לצבור הרחב היתה ידיעה קלושה בלבד על המתרחש, שהרי גם אנשי הארגון הבודדים שמרו על העקרון „לדעת מה שפחות“. הם הצליחו לשמור את סודם למרות אסוף הנשק, קיום מגע הדוק עם יחידה פארטיזאנית בהרים סמוכים (שחיה מהמזון שסופק ע"י הארגון)²⁷ ועוד. יצויין שאף כי בקרב העצורים פעמה רוח של סולידאריות, לא חסרו מוסרים ומלשינים בין יהודי סלובקיה.²⁸ עיני ואוזני המחתרת נמצאו בכל מקום ודבר לא נעלם מהם. עובדה זו הובטחה ראשית ע"י השתתפותם במועצת היהודים. בלי לשפוט את שאר חברי המועצה, אפשר להגיד בבטחה, כי קשה היה לסמוך על אנשים מבוגרים בקונספירציה, מפאת זהירותם המופרות והיותם בעלי משפחות ועוד.

בראש כל אחד משלושת הגושים של המחנה עמד מפקד. המפקדים וסגניהם נמנו על נאמני הארגון. המשטרה היהודית, צוות הפקידים במשרדים הפנימיים, רבים ממפקדי הצריפים ומנהלי מקומות העבודה, סגל המורים ואחרים שתפו פעולה עם המחתרת, אם כי ספק הוא אם לכולם היתה ידיעה על מהותם האמיתית של העניינים. אחר פירוק היחידות הצבאיות הצטרפו כ-60 עד 80 „חיילים משוחררים“ למחנה. הם היוו תוספת כוח רצינית בשטחי העבודה הפרודוקטיבית, תגבורת רוחנית ותרבותית להווי המחנה וגם חיזוק לארגון. אמנם הארגון לא מהר לפתוח לפנייהם את שעריה, ולרבים נודע דבר קיומו רק תקופה קצרה לפני פרוץ ההתקוממות, או אפילו ביום התחלת המרד. בכל זאת, אין ספק שהם בכללו בחשבון, ונעשתה פעולה כדי לעמוד על טיבו של כל אחד מהם. לאט לאט הוסמכו אחדים ואלה הכירו טוב את חבריהם. אנשי המחתרת גייסו מקשרים ויצרו הוליות. הרחבה מזורזת חלה בחודשיים האחרונים לפני פרוץ ההתקוממות. אז נצטוו נאמני הארגון ללכד סביבם קבוצות צעירים מהמחנה. הכיתות היוו מסגרת לבצוע אמונים וגם יחידות בסיסיות לגיוס לעת צורך. האנשים הוכנסו במקצת לסוד והחלו להתאמן בספורט שימושי, ספורט למען שפור כושר הגופני וגם שמוש בנשק.

במחנה הוקמו מתקני ספורט רבים: בריכת שחיה, מכשירי התעמלות, טניס שולחן ועוד. היתה גם קיימת קבוצת כדורגל. חיי הספורט היו בדרך כלל ערים מאד. כמדריכים שמשו ודאי אנשי אגודת ספורט „מכבי“ ורפרנט לספורט במועצת היהודים, נאנדי גולדשטיין המנוח, שנמנה על אנשי המחתרת. המטרה הראשית והרשמית לפעילות הספורטיבית הענפה היה בידור, טפוח תרבות גוף ונסיון

27 ראה Hagara, עמ' 28, עדות פ. א.
28 ארכיון שואלב, תיק M-4/10, ארכיון בית לוחמי הגיטאות מס' 1051.

להקל על מועקת החיים. מטרת סמויה היה טיפול בכושרו הגופני של הנוער על־מנת שיהיה מסוגל לעמוד בתלאות העתידות לבוא.

חיי המחנה בשנת 1944 שקטים ובטוחים למדי. אנשי המחנה לא נהלו וכנראה גם לא תכננו פעילות חיצונית יזומה, אבל היה ברור כי עלולה לבוא תקופה, כאשר יאלצו להפעיל נשק כדי להגן על חייהם, או לפחות לא למכרם בזול. האנשים הבינו, הן מלקח פולין והן מנתוח המצב, כי בשלב מסוים לא ישלימו יותר הגרמנים והפאשיסטים המקומיים עם קיום יהודים בסלובקיה, לכן תוכננה הגנת המחנה, דרכי בריחה והוכנו מקומות מחבוא בהרים הסמוכים. כאשר התפתחה בארץ מחתרת כללית מסועפת, העמידו פעילי הארגון את כוחם לשירותה מתוך רצון להוות גוף פעיל ובר־חשיבות בתוכניותיה.

לצד תרגילי ספורט הנוכחים נלמד גם שיטות — הג'ודו ושדאות (התמצאות בשטח, מעבר מכשולים בע"מ ועוד). כפי שנאמר, גבל המחנה ביער. השמירה בתקופה זו היתה בעיקר ליד שער המחנה ואלו אנשי המשמר הסתובבו בפנים. בתוך השטח המגודר, לא היה קשה להעלם ביער. טיולים בחיק הטבע מחוץ למחנה היו שכיחים (בלוי, טיול זוגות ועוד), למרות האיסור ועונשים הצפויים לנתפסים. הסתלקות אנשים אחדים לא עוררה תשומת לב. הם נפגשו במקום קבוע מראש ועסקו באמונים בהדרכתם של קצינים וחיילים מיוצאי צבא, חברי הארגון. לפי עדויות אחדות, הוסתר הנשק, בין שאר המקומות, גם בתוך יער, ואנשים מחוסרי אמון צבאי (וכזה היה הרוב), למדו שם להכירו. כמובן, האמונים מחוץ לגדר נשאו אופי ספוראדי ואין להניח כי אנשים בודדים שותפו בהם יותר מפעם אחת או פעמים אחדות בלבד.

כיצד הגיע הנשק למחנה? זו אחת השאלות הקשות. הוכח למעלה מכל ספק, שמצויים היה בו (אקדחים, רובי־ציד וצבא, תת־מקלעים ורימונים). ביום פרוץ ההתקוממות הסלובקית (29.8.1944) יצאו אנשי המחנה אל מקום־רכוז הצבאי כשהם מזוינים בחלקם.

שני דברים עיקריים נדרשו כדי לרכוש נשק: קשרים וכסף רב. בהשגת הקשרים היו פעילים במיוחד הקומוניסטים, אף כי לאנשי השה"צ היו שבילים משלהם וכן נמצאו דרכים „פרטיות“ אחרות. כלי־הזיין נאספו בכמה דרכים. ראשית, הובאו למחנה הכלים האישיים אקדחים, אשר היו ברשותם של בודדים מזה זמן רב. המקור השני ואולי העיקרי הוא הנשק שנקנה מחיילים וממחסנים בבסיסים צבאיים. לשם רכיש ציוד זה היה נחוץ ממון רב, כי תאוות בצע היתה המניע העיקרי אצל המוכרים. כן נמצאו „אליביסטים“, שהיו מוכנים לספק את הדרוש, אך גם פעילותם היתה זקוקה לעידוד חירון בסיוע של ממון. כמו כן, היו מקורות מחתרתיים „אידיאולוגיים“ (המפלגה הקומוניסטית, אוהדי צ'כוסלובקיה ומתנגדי המשטר). הנשק הובא למחנה ע"י שליחים שונים ולכל אחד מהם ספור אישי משלו.

כאמור, הכניסה לתוך המחנה לא הובילה בהכרח דרך השער. מאידך שומרי המחנה, החל מהמפקד ועד אחרון הזקיפים, קבלו כסף רב ממועצת היהודים למען הקלת המשטר הפנימי ודמי לא יחרץ. בין היתר הם נתבקשו לאפשר כניסת מבקרים זרים, — מ„מרכז היהודים“ או מהבירה. כלי התחבורה של המחנה,

עגלות רתומות לסוסים ומכוניות משא אחדות, הופעלו על יד היהודים עצמם. רכב זה ועגלות האיכרים מהסביבה שנכנסו לתוך השטח, נבדקו רק בדיקה שטחית בשער ולכן שמשו לנתיב הברחה.²⁹ אנשי המשרדים היטיבו לזייף חתימות המפקדים והוציאו רשיונות תנועה, הזמנות סחורה ועוד. אף הרופא היהודי רשאי היה לתת פקודות לבדיקות רפואיות אצל מומחים בחוץ. נוסף על כך יכלו היהודים להשיג הרפשות לגיטימיות מסיבות אישיות. מכל זה יובהר לנו כי מרובות היו דרכי קומוניקציה עם החוץ.

לרשות האנשים היוצאים עמדו תעודות מזויפות, כדי להסתיר את יהדותם. „השומר הצעיר“ ספק מסמכים מתוצרת עצמית לחבריו. תמורת כסף ניתן היה להשיג תעודות גם ממקורות אחרים. הנשק, שהובא, הוסתר, אחר שימון יסודי, במחבואים שונים. מחבוא כזה הותקן בקיר החלול בהדרו של אהרון רוזנפלד, ברצפת המטבח של הגוש השלישי (וכמעט נתגלה כאשר פרצה כאן שריפה), בסביבה מחוץ למחנה ועוד.

הכסף, שברשות המחתרת, הושג ממקורות שונים. קודם כל היו מזומנים, שנאספו על ידי מועצת היהודים מידי יהודים הנכנסים למחנה או מתרומות יהודים שהמשיכו להתגורר בערי סלובקיה השונות. הממון קובץ באורח רשמי בכדי לספק את הצרכים הסוציאליים של אנשי המחנה. גם „מרכז היהודים“, או ליתר דיוק, „קבוצת העבודה“, תרמו את חלקם (אם כי לא ברור האם הם ידעו על המטרה למענה נאסף הכסף).

הקבוצות החלוציות קבלו כסף גם בנפרד ממרכז החלוצי ומתנועותיהם בא"י.³⁰ באמצעות המשרדים בקושטא ובז'נבה. את ההתכתבות עם המשרדים הללו נהלו בעיקר ד"ר משה דאקס (בשם החלוצי). ד"ר פ. צ. ואגון רוט בשם השוה"צ, י. רבס ואחרים בשם גורדוניה — מכבי הצעיר. כן נהלו התכתבות עם ח"ל אהרון רוזנפלד המוזכר ויוסף קורניאנסקי, איש „דרור“, גם הוא מפליטי פולין. חלק מהמכתבים הגיעו ארצה עוד בזמן השואה, אחרים נספו. הכסף, הדואר והעתונות הא"י, הוברחו בדרכים נסתרות שונות. (למשל באמצעות שליחי רשת המודיעין של האדמירל קאנריס). הממון שנתקבל, נוצל למטרות רבות, בחלקן גם לרכישת נשק. חלק אחר ניתן לחלוצים כדמי כיס לשעת חירום.³¹

מועצת היהודים בנובאקי שפעולתה הודרכה ע"י המחתרת, עמדה בקשר עם „מרכז היהודים“, וקבוצת העבודה (מוזכרים רק המוסדות בעלי נגיעה כל-שהיא לענייני המחתרת). מכאן זרמה עזרה כספית למחנה. אחת המשאלות הגדולות של העצורים היה סלוק אנשי „משמר הליניקה“, הנאמנים ללא סייג למשטר. „מרכז היהודים“ השתדל להחליפם בז'אנדרמים. אלה האחרונים היו אנשי משטרה

29 כפי שסופר, דאגה המחתרת לאספקה של יחידה פארטיזאנית סמוכה. אנשיה היו נוהגים להיכנס בלבוש כפרי עם עגלות לתוך המחנה, להעמיס את הסחורה ולצאת באין מפריע. עדויות נ.ד., פ. א., א. ט. ואחרים כמו כן Stretnutie v lesach, עמ' 96.

30 התכתבות רבה נמצאת בתיקי קושטא בארכיון הציוני, חטיבה L-15, תיקים מס' 105, 86. תיקי הסיכנות בשווייץ, חטיבה 22, תיק מס' 22 וכן תיקי נציג החלוצי בשווייץ, נתן שואלב בארכיון העבודה, מס' M-14/2, M-14/10, M-110/III, 118, 116.

31 ראה מכתבו של משה דאקס אל שואלב מ-3.9.1943, עמ' 4, תיק M-14/10, שאמנם הגיע הכסף לידי החלוצים, תענה למשל עדויות של נ.ד. וע.נ.

מקצועיים ורובם גויסו עוד בימי הרפובליקה הצ'כוסלובקית. פעילי "קבוצות העבודה" ניסו גם למצוא אוזן קשבת לצרכי בטחון של היהודים אצל המחתרת הצ'כוסלובקית-הצבאית בארץ, פניתם הושבה ריקם.³² בקיץ 1944 בדק השוה"צ אפשרות מעבר מאורגן אל הפארטיזאנים. 21 מחברי התנועה הסתלקו מנובאקי והצטרפו אל היחידות הפארטיזאניות במזרח המדינה במגמה להכין את הקרקע.³³ לבאים אחריהם.

אפשר להניח כי לקומוניסטים היו קשרים קבועים. נזכור רק את החוטים שהובילו אל התאים באיזור ואל הפארטיזאנים בסביבה. לפני יוליוס שינפלד המנוח נפתחו דלתות רבות. אם כי אין אנו יודעים את הפרטים מסתבר שהיה ביכולתו להגיע עד לצמרת תנועתו שבמחתרת. מר"מ מענין התנהל עם היחידה הפארטיזאנית במרכז סלובקיה, בכפר סקלאבינה, ליד טורצ'אנסקי סואטי מארטין. במקום זה החלה מתארגנת יחידה גדולה, אליה הוצנחו מפקדים ומדריכים מברה"מ, וכאן שכן גם זמן-מה המטה הפארטיזאני המרכזי. אחד מאנשי הקשר הפוליטיים של המטה, המורה לשפות המקומי ממוצא רוסי, פרופ. ירשוב, בא בדברים עם שליח המחתרת של המחנה והציע לו להקים יחידה עצמאית של פארטיזאנים יהודיים.³⁴ בהתאם לתוכנית, היה על היחידה הזו לרכז את כל הלוחמים היהודיים עת תגיע שעת הקרב הפתוח. התוכנית לא יצאה לפועל. הסיבות לאי הגשמתה אינן ברורות. יצויין שאותו ירשוב ניהל מר"מ דומה עם שבויים צרפתיים, שהועסקו בבתי חרושת בסלובקיה והונגריה ואמנם הוקמה יחידה צרפתית, אשר לחמה באומץ רב בהתקוממות הסלובקית. ירשוב שמש בה סגן מפקד וקצין קשר מטעם מטה ההתקוממות. הקמת יחידה זו ונסיון להקים יחידות לאומיות אחרות בעת הקרבות, כגון צ'כית ופולנית, מעידות על כך, כי המר"מ עם היהודים לא היו דברי סרק אלא נשא אופי רציני.

ירשוב הציע לאנשי נובאקי לשלוח לסקלאבינה רופא ומקשרים קבועים. אולם אנשי המחנה לא רצו להחליש את כוחם (ואולי גם לא לסכן את שאר תושבי המחנה), העדיפו לא לקבל את ההצעה ולחכות לבאות.³⁵

מאידך, כפי שקיימו היהודים קשרים החוצה אל הצד הארי, היו גם מכאן קשרים למחנה פנימה. עובדה זו אושרה ע"י כמה עדים, אם כי זהותם של המקשרים לא הובררה.

בצד הפעולה "הבטחונית" היו האנשים פעילים גם בשטחים אחרים. אל תוך המחנה הוברחה ספרות מרקסיסטית.³⁶ כן הוכנסה ונקראה ספרות אנטינאצית³⁷ ועתונות מא"י. תשומת לב מרובה הוקדשה לילדים. אורגנו עבורם טיולים (אשר אגב נוצלו לקשר עם שליחים בחוץ), חוגים ובידור, הותקנה האזנה חשאית

32 ראה Di Neumen, עמ' 206, 205 ועדותו.

33 ראה Tribuna, שנתון ה'1 מס' 17 (29.8.1947).

34 ראה Tribuna, שנתון ה'1 מס' 17 (29.8.1947).

35 ראה Hagara, עמ' 28, עדות נ. ב.

36 ראה Padli za slobodu, עמ' 104, עדות נ. ד.

37 ספרו של שטינבק The Moon is Down, אשר הוברח לסלובקיה משווייץ.

ראה Nad Tatron sa blyska, מאמרו של אלפינו בדנאר, עמ' 245, ועדותו של י. ב.

לשדורים של תחנות בנות הברית. משלחות סקר מיוחדות תרו אחר אפשרויות מחבוא לאסירים היהודים בכלל, אם יאלצו לפנות את המחנה בשעת חירום.

ביחידה צבאית

בסוף שנת 1943 ובראשית 1944 קבלה תנועת ההתנגדות האנטיפאשיסטית ממדים רחבים יותר. התארגנה המועצה הלאומית הסלובקית (SNR), כגוף מחתרתי. הוחל בתכנון ההתקוממות הכללית. פעולת הפארטיזאנים בהרים, אשר גברה במשך מחצית הראשונה של השנה 1944, הדאיגה את שלטונות הצבא הגרמני גי. התקרבות החזית המזרחית לגבולות הארץ, הפעילות הפארטיזאנית, החשש מפני כיבוש גרמני— כל אלה אילצו את המחתרת לפעול במהירות ולשנות את תוכניות הפעולה הקודמות.³⁸ ההתקוממות שפרצה ב־29.8.1944, הצליחה רק בחלקה. תוכננה הסתערות אל מעבר הקארפטים מצד דרום, כדי להקל על הצבא הסובייטי את מלאכת הכבוש, וכן לאפשר לו להגיע במהירות אל גבולות מורביה ואוסטריה, דרך סלובקיה המתקוממת. כשלונות ובגידה מנעו את המבצע הזה. שתי הדיביזיות הסלובקיות במזרחה של המדינה פורקו מנשקן ע"י הגרמנים וההתקוממות הצליחה רק במרכזה של הארץ. כוחות הצבא האדום, שהסתערו על „דוקלה“, מעבר בהרי הקרפטים, נתקלו בהתנגדות עקשת של האויב. בין הגדודים המסתערים לחמה הבריגדה הצ'כוסלובקית. בין עשרות חייליה, שמצאו שם את מותם, רבים היו היהודים.

למרות כשלונה במזרח העסיקה ההתקוממות כוחות גרמניים ניכרים, הקשתה על העברת האספקה הגרמנית, הגבירה את אש המרי בארצות אחרות, ובכך תרמה את חלקה לנצחון בעלי הברית. הישגה הנוסף הוא בחילוץ סלובקיה משורות המדינות הגרורות המובסות והבטחת מקומה בצד המנצחים.³⁹ מרידה זו סמלה הודעות העם הסלובקי עם הרפובליקה הצ'כוסלובקית העתידה לקום מחדש והתנגדותו לפאשיסטים המקומיים.

ההתקוממות במחנה

המחתרת במחנה, שאף לה נרמו להתכונן לבאות, עברה בחודשי הקיץ 1944 לשלב חדש בפעילותה. הורחבו השורות, אורגנו כיתות, עובדה תוכנית השתלטות על השטח בהנתן האות. על האנשים הוטל להצטייד בבגדים, הוכנו תרופות, ארגוני עזרה ראשונה. המרד עצמו לא פרץ כנראה במפתיע בפני אנשי המעגל הפנימי. הידיעות על היום הראשון של ההתקוממות הן סותרות. יתכן ומהלך היום שונה בכל אחד משלושת הגושים. יש עדים המספרים, כי כבר בלילה הקודם נתנה להם הוראה להיות מוכנים, לאחרים נודע הדבר רק עם בוקר, לפני היציאה

38 ראה Nad Tatron sa blyska, מאמרו של יאן אורסיני, עמ' 17—19.
39 ראה Nad Tatron sa blyska, מאמרו של הסגן־אלוף ד"ר אנטון רשלא, עמ' 32: „העם הסלובקי... כדי לטהר את הסמל הלאומי שלו, אשר נגעל על־ידי הבגידה של טיסו וטוקה, היה חייב לעשות צעד כלשהו“ ובמקום אחר: „המצב הצבאי של גרמניה באוגוסט 1944 היה כזה, שהעם, הודות לחוש הטבעי שלו, הבין שזו ההודמנות האחרונה לסדר את חשבוניתו עם הרוצחים“.

לעבודה. אין ספק, שהגיעה לכאן ידיעה מוקדמת, אם על ידי קשר יהודי ואם באמצעות שליח לא-יהודי. הנהגת המחתרת התאספה, הנשק הוצא והוכן לפעולה. קבוצת פעילים נגשה אל מפקד הוואנדרימים, דרשה ממנו להכניע ולמסור את הנשק. הוואנדרימים נענו לדרישות ואף הצטרפו להתקוממות. נשקם חולק בין היהודים. בבוקרו של היום 29.8.1944 יצאו הצעירים, המסוגלים לשאת נשק אל המחנה הצבאי הסמוך, בו התרכזו המתנדבים מכל הסביבה. מספר המתגייסים נע בין 200 ל-300 איש. היציאה היתה ספונטנית. היו הורים, אשר עודדו את בניהם לצאת ולהשאירם במקום. אכן, גורלם של האזרחים היה לוטה בערפל. אומנם, בזמנו ההגנה על האזרחים היתה ממניעי ההתארגנות המחתרית. אך עם פרוץ ההתקוממות, נשכח תחילה המצב המיוחד של היהודים האזרחים. הם נחשבו בעיני כולם שוים במצבם ובגורלם לשאר תושבי סלובקיה. אולם המציאות היתה שונה. התקדמותם המהירה של הגרמנים לא אפשרה לאנשים לחזור לבתיהם הקודמים ואלה שהצליחו להגיע אל מקומותיהם, מצאו את הבתים תפוסים ע"י תושבי המקום, לרוב אריזטורים.⁴⁰ וכך קרה שרבים שעזבו את המחנה עם השחר וחזרו אליו בערב נואשים וחסרי מוצא. בינתיים הוכרז השטח כאזור מתקנים צבאיים. למרות זאת נפתחו מחדש המטבחים על ידי מפקדת המחנה. במשך הזמן עברו היהודים אל מרכז הטריטוריה התפוסה ע"י המתקוממים.

בין הפעולות הראשונות של אנשי יחידת נובאקי יש לציין עשית חשבון עם הבוגדים מבני עמנו ושני גרמנים מהעירה הסמוכה, פריאבידוה, אשר הציקו רבות ליהודי האיזור. בבסיס הצבאי קבלו הבחורים ציוד, מדים, נשק, אמוך קצר, ונשלחו למטוח. כזכור, רק למעטים מהאנשים היה אמוך צבאי מוקדם. אף אלה, אשר שרתו ביחידות העבודה, היו מחוסרי אמוך קרבי. הלימוד הקצר לא הספיק. היתה זו אחת הסיבות לרובי הנפגעים בקרבות, כפי שיסופר להלן. בין המגויסים היו הבדלי גיל ניכרים: המבוגר ביותר היה יוליוס שינפלד, אשר עבר כבר את שנת ה-50 לחייו. לצידו נמצאו בחורים בני 17—18 שנה. אלה שהספיקו לשרת בצבא הצ'כוסלובקי, ואף לקבל דרגות, שמשו כמפקדים ומפקדים זוטרים. למפקד היחידה נתמנה סגן דר. א. מ., הפוליטרוק הראשון היתה דר. ה. פ. כעבור זמן היא הוחלפה ע"י סגן מפקד היחידה, סגן משנה י. ש. (כולם מאנשי המחנה).

הקרבות

אחר התארגנותה וקבלת הציוד, הוטל על הפלוגה ביחד עם יחידות אחרות, לטהר את עיירת המכרות הנדלובה, ברובה מיושבת ע"י גרמנים. פעולה זו בוצעה ב-30.8.1944 והוזכרה בפקודת היום מס. 1 של מפקדת צבא המתקוממים.⁴¹ למחרת הופנתה היחידה אל כפר גרמני נוסף, ועם השלמת המשימה, הוחזרו הלוחמים לבסיס היציאה, למבצע זה נתלוה קו מענין: הבחורים היהודים שמרו על טוהר הנשק, ולא נצלו את ההזדמנות לנקמות או לביזה.⁴² בעירה הנדלובה

40 לאריזטור נמסר רכוש יהודי על-ידי השלטונות הפאשיסטיים. משמעו כי הגיע לידים אריות.

41 ראה Bojujuce Cechoslovenska, עמ' 144.

42 ראה Tribuna, שנתון ה-1, מס' 17 (29.8.1947) עדותם של נ.ד., ו.ג. ועוד.

לא נתקלו כמעט בהתנגדות. רוב הגברים הגרמניים נמלט עוד בהתקרב כוחות המתקוממים. לתושבי הנדלובה היה ידוע היטב שבין הכובשים נמצאים אנשי נובאקי. שונה היה המצב בכפרי הסביבה, שלשם ברחו רבים מאנשי העירה. בכפר סקלנה נתקבלו החיילים בהפגנות איבה מלווה העלאת צלבי קרס והמתפרעים פוזרו בכוח. היהודים הרסו את משרדי המפלגה הנאצית המקומית. לאחר מאסר החשובים והידועים מבין הנאצים, נמסר הישוב לידי הוואנדרמייס ששגרו למקום ע"י השלטונות הצבאיים. העצורים הוחזקו במבנים של מחנה נובאקי. בינתיים פתחו הצבאות הגרמניים בהתקדמות לעבר האיזור ולכן העברה פלוגת נובאקי לחזית.

לפני יציאתם להנדלובה, שובצו כמה מהבחורים אל יחידת התותחנים, בסוללה בת 2 תותחים, תחת פקודו של סגן דר. א. רוזנטאל ז"ל, מאנשי נובאקי. נוסף לכך הפעילו היהודים מקלעים כבדים בפלוגה מסייעת. במחנה נשארה יחידת משמר, אשר הורכבה מקשישים. האזרחים פונו אל באנסקה ביסטריצה, בירת המרד. את מקומותיהם של היהודים בנובאקי תפסו גרמנים עצורים וכן מספר שבויים. הפקוח עליהם הופקד בידי יחידת המשמר הנוכרת. חלק הצריפים הפך לבית חולים צבאי זוטא, שהופעל ע"י רופא ואחיות יהודיים.

נובאקי שוכנת בחלקו העליון של עמק הנהר ניטרה (Horna Nitra). צפונה מהמחנה נמצאת בירת המחוז, פריאבידזה, דרומה העירה בטובני, ובה בית-החרושת המפורסם לנעליים של חברת בטא. רכס ההרים המזרחי, הנמשך מצפון מזרח אל דרום מערב, מפריד את האיזור מעמק הנהר הרון והעמק טוריאץ. בבקעה, ברכס ההרים הזה, שוכנת הנדלובה ודרכה מובילה מסילת הברזל המחברת את העמקים המקבילים. לכן ההגנה על עמק ניטרה העילית באה להבטיח את לב המרד ממערב עמק הרון.

בחזית הוטל על חלק היחידה, בשילוב עם כוחות אחרים, לכבוש חזרה תחנת הרכבת בבטובני. החיילים הגרמניים שהיו מצוידים היטב ועלו במספרם על התוקפים, בידי המסתערים היה נשק קל בלבד. במשך כל המערכה, נסתייעו כוחות המורדים בחלק זה של החזית בכמה מקלעים כבדים. לכל החזית של העמק ניטרה היו בס"ה 3 תותחים של 80 מ"מ⁴³. מהצד הגרמני לחם כאן בין היתר גבור ס"ס שיל (Schill), מתוך דביויה ס"ס מס. 20), בסיוע ארטילרי ומרגמות. כן הופעלו ע"י הורמאכט טאנקים, מכונות משוריינות ומטוסי תצפית.⁴⁴ המורדים לא הצליחו לבצע את המשימה ותחנת הרכבת לא נכבשה.

לאחר הנסיגה חולקה הפלוגה. יחידה אחת הוצבה להגן על הכביש המוביל לצפון העמק על-ימנת לעצור התקדמות השריון הגרמני. האחרת התחפרה בגבעות מעל לכפר מלא ביאליצה, וכאן הופגזה קשות ובאחת ההפגזות האלה סבלו המגינים תוך שעתיים 9 אבידות בהרוגים ופצועים.⁴⁵ על החיילים בעמק נפתחה התקפה קשה של הגרמנים (בימים 2—3 לספטמבר). לפי מקור אחד נפגעו כאן

43 ראה Hagara, עמ' 78.

44 ראה Hagara, עמ' 54.

45 ראה Tribuna, שנתון ה'1 מס' 17 (29.8.1947).

12 איש.⁴⁶ שתי היחידות נצטוו לסגת ואח"כ תפסו במשותף משלט מס. 270 וסביבתו, אף הוא סמוך לבטובני.⁴⁷ בליל הרביעי בספטמבר, בהתקפה סוערת, הצליח חלק מהאנשים להתקרב עד לעיירה בטובני. הם לא נתמכו מהעורף, ולכן נאלצו לסגת בפני כוחות האויב העדיפים. הודות לחשכת הליל לא היו קרבנות רבים.⁴⁸ בס"ה נמצאה היחידה בחזית זו מ-31.8 עד 6.9. תפקידה היה לעצור התקדמות הגרמנים, לפחות עד לפני המחסנים הצבאיים העצומים בסביבה (למשל היו כאן מאוכסנים כמיליון ליטר דלק).

היהודים יצאו ברצון להכות בגרמנים. שמחתם על היותם שוב חופשיים ומזוינים קבלה ערוד נוסף מאוירת ההתלהבות בראשית המרד. אך עד מהרה החלו לחוש באכזבה עמוקה, עת שרבות מהיחידות הסלובקיות הלכו והתפוררו תחת לחץ מועט של הגרמנים או אף בלעדיו. בלילות נשארו היהודים בודדים בעמדותיהם, כי המתנדבים מבני המקום שהיו לצידם, חזרו ללון בביתם. בכלל, העריקה והבגידה היו נרחבות למדי. מפקדם הראשי, מיג'ור חראסטינה (ידוע בכנוי האנאס), היה צ'כי, אשר הוצנח ע"י האנגלים. הוא היה אנטישמי, אך נאלץ לשבח את עמידתם של אנשי נובאקי. הפלוגה השתיכה אותה שעה למסגרת הארגונית של הצבא הסדיר. היא קיוותה למצוא אוירה אחרת בקרב הפארטיזאנים, ובקשה העברה להרים. עלינו לדעת כי רבות מיחידות הצבא הסדיר עברו אל המתקוממים לפי פקודת מפקדיהם. בקרבם המשיכה לשרור האוירה האנטישמית כמקודם. ליהודים לא היה אמון באנשים הללו. הם האשימו את מפקדת החזית, כי אין היא דואגת לאספקה, לתגבורות, משאירה אותם תקופות ארוכות בחלקי החזית הקשים ביותר ומפקירם במתכוון. משאלת היהודים להעבירם אל הפארטיזאנים מצאה אוזן קשבת והם פונו מהמקום. למחרת נפרצה הגזרה (ביום 7.9.1944). התותחים, שהוצבו בקטע אחר של אותה חזית המשיכו בעמידתם עד 13.9. ביום זה נפתחה כאן התקפת האויב בסיוע של טאנקים. פגז פגיעה ישירה בסוללה ושלושה מאנשיה נהרגו, ביניהם המפקד.

לפי מקור אחר,⁴⁹ אבדה היחידה היהודית בחזית זו רק בהרוגים 23 אנשים. ראש מטה הבריגדה הפארטיזונית, אשר לחמה באותו מקום, מסר, כי שעור ההרוגים והפצועים בין אנשי נובאקי הגיע ל-25%—30%.⁵⁰ היא צוינה לשבח בפקודת היום של החזית. כן שדרו על פעולותיה בתחנת השדור של המתקוממים BBC. הדבר העלה מאד קרנם של היהודים. אף אחר המלחמה דברו עליה מפקדיה בהתפעלות רבה.⁵¹ אמנם עם העברה מהחזית הזאת, לא פסקה היחידה להלחם. השתתפו אנשי נובאקי בקרבות בחזיתות שונות, והפעולות היו קשות וחייבו מאמץ רב. אולם היה בכל זאת משקל מיוחד בקרבות של עשרת ימי ההתקוממות הראשונים. לפי מיטב ידיעתי, פרט לבריגדה הא"י, זה המקרה היחיד במלחמת העולם השנייה שיהודים לחמו בחזית כיחידה לאומית יהודית נפרדת. כנוי הרשמי

46 ראה Hagara (עמ' 43).

47 ראה Hagara, עמ' 43.

48 ראה Tribuna, שנחן ה-1 מס' 17 (29.8.1947).

49 ראה Hagara, עמ' 46.

50 מאמרים ב-Tribuna של הסרן נמץ (29.8.1947, 4.7.1947).

51 מאמרים ב-Tribuna של הסרן נמץ (29.8.1947, 4.7.1947) ועדותה של ע. ד.

של הקבוצה הדגיש את יהדותם. הם לא היו אותו זמן יחידה פארטיזאנית אלא חלק הצבא הסדיר, במדיו וארגונו ותחת פקוד יהודי.

ביחידה פארטיזנית

אחר העברה פנתה היחידה מזרחה דרך ההרים אל העמק של הנהר הרוך. כאן נטלה חלק בקרבות ונשלחה למחנה היערכות ליד באנסקה ביסטריצה. הלוחמים הוכנסו לבריגדה הפארטיזאנית ה-1 ע"ש סטאלין, בפקודו של מיגור צבא אדום א. ס. יגורוב. מפקדם הישיר היה קצין רוסי בשם קוזנצוב. הבטליון אשר סר למרותו הורכב מ-3 מחלקות, שניים מהן היוו הבחורים יוצאי נובאקי.⁵² היה זה רק חלק אחד מצעירי המחנה, מאחר שבזמן ההיערכות פורקה יחידתם וחלק אחר מהאנשים הועבר ליחידות שונות. גרעין האנשים המשיך בבריגדה של יגורוב ואתם המפקדים דר. א. מ. וי. ש. מספר לוחמים הועברו אל המטה. הם עבדו במערכת הבטאון של הבריגדה, במודיעין, ועוד. יחד אתם פעלו כאן כמה מצעירות המחנה, אשר התנדבו לשירות פעיל.⁵³

לאחר ההיערכות נשלחו הלוחמים לחזית בדרום מערב העמק טוריאץ (אולי ב-18.9.44), ומשם לחזית הצפונית, ליד העיר טורציאנקי סואטי מארטין. בקטע זה התמוטטו קוי ההגנה, יחידות הצבא הסדיר התפוררו ועל הפארטיזאנים הוטל לחפות על הנסיגה הכללית. קרבות הללו גרמו למפח נפש והתמרמרות. האנשים נוכחו לדעת שגם בתוך המסגרת הפארטיזאנית לא מצאו את רוח האהה והקרב שקיוו למצוא. גם פה הורגש חוסר הרצון לעמידה עיקשת ומרובה היתה העריקה. כתוצאה מכך הורעלה האוירה בתוך הקבוצה, עד כדי מריבות וסכסוכים. בכוחם של מספר פעולות מוצלחות לא היה לשפר את המוראל. במשך המערכה הון נפלו אנשים רבים. בעת המסע הותקפו בטעות ע"י מטוסי המתקוממים ורק בנס לא היו קרבנות. תוך כדי הנסיגה השאירו יחידות הצבא את ציודן הכבד ונסו על נפשן.⁵⁴ נשק בכמויות התגלגל בכל מקום, במשך ימים מספר לא פעלה האספקה, האנשים התקיימו רק ממנות ברזל ולאחר שהללו אזלו ניזונו ממה שמצאו בדרך. הכוחות נעו לעבר דרום מזרח. היה עליהם לחצות מספר בקעות ורכסי הרים. לבסוף הגיעו למקום ממנו שוב לא יכלו לסגת. מעבר לשרשרת ההרים שכנה בנסקה ביסטריצה ולרגליהם התיצבה החזית. היחידה נצטוותה להעפיל אל הרכס. רעבים ועמוסים נשק ופצועים טיפסו על ההר קריז'נה והגיעו סוף־סוף יגיעם לכפרים הסמוכים. פה ניתן שוב מזון מסודר ותקופת נופש קצרה. בעת המסע הזה נתקלו הפארטיזאנים בשלושה הצנחנים הא"י (רפי רייס ז"ל, צבי בן יעקב ז"ל וחיים חרמש יבדל לחיים). הם צנחו בטעות בעמק טוריאץ, לא רחוק מעמדות

52 ראה Tribuna, שנתון ה'ו מס' 35 (27.8.1948).

53 ראה ארכיון "יד ושם", מיקרופילם מס' ת/12, עדותו של י.ב. ואנ. א.ה.

54 הקורא עלול לקבל תמונה מסולפת על הנעשה בהתקוממות. בקטעי החזית אליהם נקלעו אנשי היחידה מוראל האנשים (ולעתים דוקא של הקצינים) לא היה גבוה. יצויין, כי היו קטעים שנודעו לתהילה עקב העמידה האיתנה של הסגנים הן מבני אומות אחרות כצרפתים ורוסים, והן מבני סלובקיה, אך רבגוניות היחידות וחוסר ציוד קרבי הכריעו עד מהרה את הכף לטובת הגרמנים.

הגרמנים וניסו לפלס את דרכם אל באנסקה ביסטריצה. תוך כדי הליכתם נתקלו ביחידת נובאקי. הם שוחחו עם י. ש., חבר השוה"צ לשעבר, ששמו נכלל בכתובות שקבלו עוד בא"י.⁵⁵ רוב אנשי היחידה ברובם לא ידעו על פגישה זו, והידיעה על המצאות הצנחנים מא"י הגיעה אליהם רק בעת החופשות הקצרות בבקרים בבנסקה ביסטריצה. מאידך אהרון רחנפלד הפגיש את חביבה רייק ז"ל (אשר הגיעה לשטח ההתקוממות במטוס) עם שלושת מחבריה.⁵⁶ הצנחנים הצטערו על הפגישה עם ה"שחפן" (קומוניסט) י. ש.

לאחר מנוחה קצרה נשלחה היחידה לבקעת גאדר, שלוחת עמק טוריאף. בקצה הבקעה התבצרו גרמנים. על היחידה היה למנוע התקדמותם דרך ההרים. עיקר הפעולה היו סיוורים, משמר והטרדת האויב. מדי פעם הוחלפו יריות, ויום אחד נפל לידי הפארטיזאנים חייל גרמני חי. במשך חודש אוקטובר לא גילה האויב בקצה הבקעה פעילות ניכרת. הוא התקדם בדרכים אחרות, עד שהדף את המורדים לעבר ההרים. ב"27.10.1944 נפלה באנסקה ביסטריצה. הקרבות "הסדירים" נסתיימו.

על היחידות הפארטיזאניות שומה היה להתכונן לפעילות בעורף האויב. הבחורים היהודיים עמדו נואשים. תקוותיהם נהרסו. רבים מהסלובקים הורידו את מדיהם, זרקו את נשקם ובלבוש אזרחי חזרו לכפריהם. ליהודים לא היה לאן לחזור. הם יכלו רק להמשיך בקרב, ברצונם או שלא ברצונם. צפתה להם תקופת חיים שאת טיבה לא שיערו מראש.

אחר דכוי ההתקוממות הועמדו האנשים לפני ברירה: להשאר במסגרת הבריגדה של יגורוב או להפרד. חלק מהלוחמים הציע לעזוב ולחזור לאיזור ניטרה העילית, מעל נובאקי, לסביבה מוכרת. לו גילו המפקדים נכונות להצטרף, היתה היחידה כולה עוזבת את הבריגדה. הללו סרבו, בטענה כי נצטוו להיות במסגרת זו והם לא יעזבוה על דעת עצמם. כתוצאה מכך נשאר רק חלק זעיר. הצטמצם עוד יותר הגרעין המקורי. הנותרים נשארו תחת פקודו של יגורוב, אשר עצמו היה כפוף למטהו של גנרל אוסמולוב, מפקד הפארטיזאנים במרכז סלובקיה. המפקדים הישירים המשיכו להיות ד"ר א. מ. וי. ש. רכזו הפעולות היהודיות הרוסיות. המטרה הראשונה של היחידה, היה להגיע מערבה, לאזור ההרים במערב סלובקיה ושם להתחבר אל היחידה ע"ש יאן ז'יז'יקה מטרונוב. המסע הרגלי היה קשה ביותר. זה עתה החל החורף במלוא עוצמתו. בעיצומה של הצעדה אירע דבר, אשר הבליט את מצבם הקשה של היהודים. יום אחד עבר הטור דרך כפר כלשהו שנודמן בדרך, לפארטיזאנים ניתנה מנוחה קצרה. רבים פנו אל בית המרוח כדי לקנות מצרכים, ללגום דבר מה, ובעיקר לפרוש. אחד הבחורים היהודים הניח באותו זמן הצידה את רובהו. הופיע קצין רוסי, לקח את הנשק ושאל על בעליו. הבחור הועמד למשפט צבאי ודנהו למוות. מפקד היחידה ד"ר א. מ. קבל פקודה להוציא את פסק הדין לפועל והוא נאלץ לבצעו תחת איום לחייו הוא. פסק הדין בוצע לעיני כל הכוח.

55 ראה "מגן בסתר", עמ' 541.

56 ראה Chavira, עמ' 100.

הצנחנית חביבה רייק

PRESIDENT
REPUBLICKY ČESKOSLOVENSKÉ

UDĚLIL

V UZNÁNÍ BOJOVÝCH ZÁSLUH, KTERÉ ZÍSKAL V BOJI
ZA OSVOHOZENÍ REPUBLICKY ČESKOSLOVENSKÉ
Z NEPRÁTELSKÉHO OBSAZENÍ

VOJ. V ZÁL. L O R B E R ARTUR

příslušník "Skupiny partyzánov z koncentračního tábora Židov"

ČESKOSLOVENSKÝ VÁLEČNÝ KRÍŽ 1939
* IN MEMORIAM *

V Praze dne 22. prosince 1945.

Číslo matriky: 15199

צלב הלוחמים הצ'כוסלובקי
מוענק לחייל היהודי
ארטור לורבר ז"ל.
בתעודה צוין שהאיש היה
חבר ביחידה פארטיזאנית
במחנה הריכוז היהודי
נובאקי.

שבויים גרמנים בסלובקיה
נובלים על ידי פארטיזאנים
יהודים ממחנה נובאקי.

היתה זו מכה קשה למדי לשאר חבריו. עלינו לראות במקרה זה את צידו האובייקטיבי ואת פניו הסמויים. מבחינה אובייקטיבית אירע המקרה בתנאי קרב, או אף במצב קשה מזה, משום מסגרתה הפארטיזאנית. האירוע הנידון חל בשבועות הראשונים אחר דכוי ההתקוממות. כאשר קבוצות הגרילה עוד לא התארגנו כראוי והמשמעת היתה רופפת. הגרמנים דלקו אחרי אויביהם והתאמצו לטהר את ההרים. המסע הקשה גרם להרפית משמעת נוספת. משפט צבאי על עבירות חמורות היה צפוי לכל חייל ללא יוצא מין הכלל. כאשר לקח הקצין את הרובה, עדיין לא ידע למי הוא שייך. הבהורים נפגעו ממה שנראה להם כאפליה סמויה. בין הרוסים נמצאו אנטישמים, במיוחד בקרב השבויים הבורחים והחיילים ממוצא אוקראיני. גם הסלובקים נדבקו בנגע, שהרי הוא טופח בקפדנות במשך חמש שנות קיום המדינה העצמאית. המסע המפרך הגביר את רגשות האיבה, כי במצב קשה מחפש האדם לעתים קרובות שעיר לעזאזל והיהודים היו מטרה נוחה לכך. אנשי נובאקי הסיקו, כי נעשה מעשה המכוון במיוחד נגדם. הוכחה לכך מצאו בתביעה התקיפה להוצאה להורג הפומבית ע"י מפקדם והלחץ שהופעל עליו כדי לאלצו לבצע את הפקודה. המקרה פעל כהלם חשמלי. הבהורים היו מבוהלים מאד ולא מצאו העוז להתנגד, במיוחד, כאשר הועמדו מול שאר היחידות. הם הרגישו שנעשה להם עוול. רוב הנוער היהודי גורש ולא נודע גורלו. עתה אחד מהנערים המועטים שנשארו, יצא להלחם ואבד בצורה כה עלובה. אבל לא היתה להם אפשרות להתנגד, הדבר נעשה והם המשיכו במסע. לבסוף הגיעו לכפר בשם גאפל וכאן נתנה פקודה להתמקם. סביב לכפר הוצבו משמרות, סודרה האספקה והחלה הכנה לפעולות. הבסיס נקבע בתוך הגיא, בו שכן הכפר, כשהרים סוגרים עליו מסביב. למגורים נבחרה בקתה בצידו של הכביש, לא הרחק מהישוב. מצידו השני של הכביש השתרעה ביצה גדולה, אשר נמשכה עד לכפר. הפארטיזאנים החלו לבנות בהרים ביתנים באדמה (בונקרים) המיועדים, כפי שנאמר להם, לבית חולים שדה. בסביבות הכפר התמקמו עוד מספר יחידות, ביניהן קבוצת פארטיזאנים גרמנית ע"ש טלמאן.

נוכחות היחידות בכפר נתגלתה ע"י הגרמנים שואבים (הגרמנים הסלובקים). תושבי הבקתה הוזהרו ע"י קבוצה אחרת שהחלה להיסוג, כי הגרמנים מתכוונים להתקיף את הכפר. ואמנם גם היחידה היהודית קבלה פקודה להסתלק. מסיבות לא ברורות נדחתה העזיבה פעמים מספר במשך היום, ולאחרונה היו צריכים לזוז בשעה 4.00 לפנות בוקר ביום 18.11.1944 (לפי אחדים התאריך היה 17.11.1944), כבר הוכנה ארוחת הבוקר, כשלפתע נתכה עליהם אש מכל העברים. הגרמנים התבססו על רכסי ההרים וצלפו למטה על הבקתה הגלויה לעין. רבים החלו לנוס דרך הפתחים וכאן ערב להם המוות. אלה שהצליחו להגיע אל הביצה או ליער, נצלו. בהתקפה זו נהרגו לפחות 9 יהודים ורבים נפצעו. הקבוצה התפרקה. אחדים נפלו בשבי, אחרים הצטרפו ליחידות חדשות. באותה התקפה פוזרה גם היחידה ע"ש טלמאן וקבוצות אחרות ששהו במקום.⁵⁷ ביום אכזרי זה נסתיימה ההיסטוריה של היחידה היהודית מנובאקי.

57 ראה Padli za slobodu, עמ' 148.

סיכום

בקורות אנשי נובאקי אפשר להבחין בשתי תקופות: המחתרת הקרב הפתוח. אין ספק שהמחתרת נוסדה בראש וראשונה כתוצאה משני מניעים. (1) ההלם של הגרושים וההתפכחות שבאה אחריהם. להתפכחות זאת תרמו רבות הידיעות שהחלו להגיע על זועות פולין, ועל גורל המגורשים לשם. הן הפעילו את יצר הקיום ורגש הכבוד. אנשים, בעלי עבר מפלגתי ונסיון בפעילות צבורית, הבינו כי הכוח הוא באחדות. מכאן פעילות „קבוצת העבודה“ ומכאן התארגנות הנוער היהודי בכמה מקומות ריכוז של יהודים. מן הדין לזכור: במחנה נובאקי היה הארגון המחתרתי המפותח והמקיף ביותר, אך לאו דוקא היחיד. ישנן ידיעות על כמה מקומות נוספים, מחנות עבודה ובסיסי החיילים היהודיים — בהם התארגנו העצורים למען מטרה משותפת. עלינו לציין את תפקידם הפעיל של בני תנועת הנוער החלוציות בהתארגנות זו.

(2) התארגנות מחתרתית אנטיפאשיסטית בסלובקיה, במיוחד זו הקומוניסטית. אף הללו החלו להתאושש מהמכות שהונחתו עליהם אחר פרוץ המלחמה עם ברה"מ. מאידך גיסא ברוסיה החלו כנראה לזווג התארגנות של מפלגות הקומר-ניסטיות בין גרורות גרמניה. אמנם שימת הדגש על הקומוניסטים באה מתוך מחסור בידיעות על המחתרת האזרחית ועל תמיכתה ביהודים. אך אפשר להגיד בבטחון שגם זו עזרה ונעזרה ביהודים.⁵⁸ ושוב יצוין כי היהודים היו פעילים במחתרת הקומוניסטית בכל חלקיה של הארץ.⁵⁹

אותם הגורמים שהביאו להקמת המחתרת המשיכו לקיימה ולשמש הכוח המניע לפעילותה. בתקופת הקרב הפתוח ניתן להבחין בשני שלבים: ראשון מ-29.8.1944 עד לערך אמצע ספטמבר. בפרק זמן זה היתה היחידה שהתארגנה בנובאקי, חלק מהצבא הסדיר — 8 ימים לקחה חבל בקרבות, בהם סבלה אבדות קשות. חלק השני מתחיל עם המעבר למסגרת הפארטיזאנית ועד לפיזור ב-18.11.1944. השרידים שובצו בבריגדה הפארטיזאנית ע"ש סטאלין, אך הפלוגה פורקה. הכוח העיקרי המשיך במסגרת הבריגדה, בודדים וקבוצות קטנות הצטרפו אל יחידות אחרות או עזבו כליל את הלוחמה. (מקצתם עברו לפעילות ציבורית, בקצתם הצטרפו אל משפחותיהם והסתתרו).

אחר מפלת גאפל, מצאו רוב הבלתי נפגעים דרך אל יחידות פארטיזאניות אחרות. נותרו רכוזים בתוך הבריגדה הפארטיזאנית של ניטרה העילית, בתוך בריגדה ע"ש ז'יז'יקה מטרוצ'נוב, בקבוצתו של הסרן הרוסי זוריץ' ועוד.⁶⁰ הדבר המיוחד בתקופת הקרב הפתוח הוא עצם היותם יחידה יהודית. בעדויות הלוחמים השונים אנו מגלים כמה יסודות משותפים: (1) רצונם לנקום וגאותם מעמידה בקרב כשויים בין שויים נסכו בהם עוז מיוחד. היחוד שביהדותם הטיל עליהם כעין „תפקיד יצוג“. כולם הביטו לעברם בסקרנות, ולעתים באי-אמון ובאיבה נסתרים. לכן היה עליהם להצטין בקרבות בכדי להוכיח את עצמם ואמנם

58 ראה למשל Koch, עמ' 71, עדויות של י.ר. וד"ר נ.מ.

59 פעילות יהודית בשורות המחתרת הקומוניסטית הסלובקית מזכירים רוב העדים וכן הם מוזכרים בספרים הדנים בתקופה זאת.

60 ראה Hagara, עמ' 46, עדות ה.פ. נ.ש. נ.ד. ועוד.

כך גם נתקבלה עמידתם האיתנה באיזור באטובני.⁶¹ (2) היהודים הבינו שבניגוד לשאר הלוחמים הסלובקיים, אין להם מקום מפלט. ומלחמתם היא לחיים ולמוות, ורק בלחימה הסיכוי להצלת החיים. רוב מכריע של המרואיינים, חוזרים על המשפט: „הם יכלו לפשוט את המדים, אנחנו לא“. הדבר נחרט עמוק בזכרונם עד היום הזה.

לא היתה כאן יחידת גרילה, אלא כוח סדיר, שלחם בחזית „סדירה“, אף כי הגיוס לא היה סדיר. ואין זכר לדבר כזה בארצות השואה האחרות. ענין נוסף, אשר יש להדגישו, זו החיוניות של שרידי היהודים בטלובקיה. למרות העובדה שמאחוריהם שנות סבל ועלבו, ושרוב המנין והבנין לא היה כבר בחיים ידעו להעלות מתוכם כוחות, לוחמים ונאבקים על כבודם הלאומי. לא היו אלה בחורי נובאקי בלבד, אף כי הם מהבולטים. היו אלה מאות הגברים והנשים שפעלו במחתרות בארץ, לחמו בהתקוממות ובשורות הפארטיזאנים. 19 בחורים מנובאקי זכו לאותות הצטיינות In memoriam. רבים אחרים נפלו וזכרם בלב הבריהם ובלב בני-עמם.

ביבלוגרפיה

- 1 Brtaň Dr. Rudo : Partizanské akcie v SNP, Turčiansky Sv. Martin
- 2 Brtaň Dr. Rudo : Vojenské akcie v SNP, Turčiansky Sv. Martin
- 3 Doležal Jiří : Slávne povstanie, Praha, 1959
- 4 Hagara František : Historia partizanských bojov, Prievidza, 1947
- 5 Jeršov-Dulova : Francuski bojovníci v SNP, Bratislava, 1947
- 6 Koch K.F. : Justícia, Bratislava, 1947
- 7 Kropilák Miroslav : Účast vojakov v SNP, Bratislava; 1960
- 8 Nosko Julius : Vojaci v SNP, Bratislava, 1947
- 9 Staněk Imrich : Zrada a pad, Praha, 1958
- 10 Volanská Hela : Stretnutie v lesoch, Bratislava, 1949
- 11 Tragedia slovenských Židov, Bratislava, 1949
- 12 Chaviva, Bratislava, 1947
- 13 Bojucé Československo, Praha, 1945
- 14 Padli za slobodu, Bratislava, 1954
- 15 Nad Tatrou sa blýska..., Bratislava, 1946
- 16 Neumann Dr. Oskar : Im Schatten des Todes, Tel-Aviv, 1956
- 17 Lettrich Jozef : History of Modern Slovakia, London, 1956

- 18 גלעד זרובבל : מגן בסתר, ירושלים, תשי"ב.
- 19 וייסמאנדל הרב דב : מן המיצר, ניריורק.
- 20 רוטקינן ליוויה : חורבן יהדות סלובקיה, ירושלים, תשכ"א.
- 21 ספר הפארטיזאנים היהודים, מרחביה, 1958.
- 22 ספר השומר הצעיר, כרך ראשון, מרחביה, 1956.

ארכיונים:

- ארכיון „ידושם“ — אוסף שטיינר ועוד.
ארכיון העבודה — אוסף שבאלב.
ארכיון „בית לוחמי הגיטאות“.

עתונות:

- Tribuna, 1947, 1948
Hlas oslobodanych, 1946
Pravda, 1944

העבודה מבוססת על כארבעים עדויות מוקלטות וחמש רשומות ביד, העדויות מאוכסנות במדור לתעוד בע"פ ליד המכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית בירושלים. כמנן כן השתמשתי בשתי עדויות מגנזי „ידושם“.

61 מאידך נמתחה ביקורת על עזיבת המקום, וכותביה לא התעלמו מהאספקט הלאומי. ראה עבודתו של י. ב.

THE JEWISH UNIT IN NOVAKY CAMP (SLOVAKIA)

YESHAYAHU YELINEK

The author sketches the general background of the development of Clerico-fascist dictatorship in Slovakia after the disintegration of the Czechoslovak republic in 1939. In 1942 some 57,000 Jews were deported to Poland. Others managed to escape to Hungary. From the autumn of 1942 until the August 1944 Slovak uprising no Jews were deported; this was partly due to tremendous money payments effected mainly by the "working-group", a number of people some of whom occupied important positions in the Judenrat of Slovakia and who attempted to save not only Slovak but European Jewry by large-scale bribery. In Slovakia, a part of the remaining Jews were concentrated in 3 main work camps, of which Novaky was one. The camp had been set up in 1941 and used as a concentration point for the deportations to Poland. Workshops were set up and the excellent quality of their production in poverty-stricken Slovakia was argument against deportations. The guarding of the camp was entrusted to the fascist Hlinka Guards, until their relief in early 1944 by the regular gendarmerie. No political or educational activities were allowed, but there were limited opportunities of contact with the outside world, mainly through the Central Judenrat. The backbone of Jewish resistance groups were young people who had somehow evaded the 1942 deportations and political prisoners who had not been deported but had been transferred to Novaky instead. In August 1944 there were 1600 inmates, working long hours at heavy work. Internal organisation was effected by a nominated Judenrat of 14.

The first resistance groups were apparently formed in the winter of 1942 and early 1943, after the true destination of the deportations to Poland became generally known. The contacts maintained with the outside were mainly with the communist underground. Very little is known of any contacts with the so-called Czechoslovak resistance. Resistance groups were formed mainly from unmarried youngsters on a personal basis, but the predominant

groupings were the Zionist youth movements (primarily Hashomer Hatzair) and the Communist Party. Some CP members had been transferred to Novaky from prisons, some from places close to Novaky itself. The outstanding personality was apparently Julius Schoenfeld, one of V. Sikory's comrades. It is very likely that a CP cell existed in Novaky and the group turned to resistance planning probably in 1943. Hashomer Hatzair advised its membership to go into hiding during the deportation period, and many also managed to escape into Hungary. Amongst those who had landed in Novaky was A. Rosenfeld ("Ahronko") who had escaped from Poland to Slovakia in 1941. He became the outstanding personality on the Zionist side and perhaps also smuggled the first weapons in.

Membership of the resistance group was, despite its two main political components, on a purely personal co-optive basis, and the organisation was highly informal. Deep conspiracy was practiced; the inner group of commanders was tightly knit. Members of the resistance group permeated the police, the camp organisation and even the Judenrat itself. A partisan detachment in the neighbourhood was supplied with food from the camp. Arms were smuggled in. In the late spring of 1944 small groups equivalent to military units were formed and trained, first as sport groups, and then with the use of weapons. The aim was to rebel in case the Germans or the Slovaks were to decide on the liquidation of the camp and then to retreat into the mountains. When a Slovak underground movement developed, the Novaky group placed itself at their disposal. Much effort was expended to obtain weapons, both for money and from underground Slovak sources. They were smuggled in fairly easily because of the rather lackadaisical system of security and guarding at the camp. Members of the group were given false papers to move outside the camp when necessary. Money was obtained both from private sources and via the "working group". Newspapers and propaganda were usually obtained from the same source as well, often through the German Abwehr people.

Contacts were maintained with the partisans both by the Hashomer Hatzair and by the CP, but of course the latter's contacts were much closer. A partisan commander of Russian origin, Yershov, whose detachment had their headquarters at Sklavina suggested that the Novaky Jews set up a Jewish partisan detachment. Outside resistance groups also helped the Novaky group, smuggling in propaganda and Marxist literature.

The Slovak National uprising began on August 29th, 1944; it appears that some of the inner circle in Novaky had received prior warning. The gendarmes were persuaded to join the rebellion and weapons were taken out. Some 200—300 young people, partly armed, left for the centres of the revolt. The other camp inmates tried to find a place for themselves as best they could, but many had to return to Novaky because they were met with

hostility wherever they went. After some time, they too found refuge in the centres of the liberated territory.

The Novaky Jews were formed into a company which received some hasty training; there were very few people with military experience amongst them. While being trained, the company cleared the German-Slovak village of Handlova (August 30th) and the village of Skalna. German and fascist prisoners were taken to the old camp at Novaky. On August 31st the company was given the task of attacking Batovany, in order to conquer the railway station there. Insufficiently armed they were repulsed by a numerically and materially superior German unit; but held their own against the Germans until September 6th, counterattacking once. The attitude of the Slovak command to them was, they felt, unfair and antisemitic. Many Slovaks who had joined the rebellion left their units and at night the Jews were left on their own as most Slovaks went home to sleep. Ultimately the company was taken out of the line and transferred from the regular army command to partisan command on September 6th. The next day the Germans broke through the front at that point. A small Jewish artillery detachment held their ground for a few more days. The Novaky company was commended for their bravery by public pronouncement from rebellion headquarters.

After some fighting in the Hron valley the core of the company (some people left it for other units) joined the Stalin brigade under Major Yegorov of the Red Army, where they formed two of the brigade's three platoons. They fought bloody rearguard actions in the Turiac valley, and witnessed the collapse of the regular army. Retreating towards Banska Bistrica they met the three Palestinian parachutists who had been dropped by mistake in that region. After some more action in the Gadar valley the unit started on its way to Western Slovakia to join another partisan group there. A few of the Jewish members stayed behind, wanting to remain in the neighbourhood of Novaky. The rest followed the Yegorov unit westwards. The morale sank to a low point when a young Jew was sentenced to death and the unit was forced to execute the sentence because he had left his rifle for a few moments. On November 8th (or 11th) the unit was surprised by the Germans at Gapel village and after suffering heavy casualties, dispersed. Other partisan detachments fared similarly on that ill-fated day and the remnants of the Jewish unit dispersed amongst the various partisan detachments in the neighbourhood.